

էր որ այս աշտարակները իրարու արդէլք ու խափանարար չէին ըլլար:

Պարիսպի հաստութեան եւ ամբողջական տեսակէտով, բիւզանդական շինութիւնը զերիւրէր է ցարդ մեր յիշած շինութիւններէն: Արդարեւ՝ թէեւ հաստութեամբ նուազ լայն քան պարսկական եւ հռոմէական շինութիւնները, սակայն բիւզանդական որմապարիսպները ամբողջութեամբ շաղախապատ քարէ շինուած էին: Այսպիսի պարիսպներ քանդելու համար հարկ եղաւ որ, պատմութեան մէջ առաջին անգամ ըլլալով, երեւան դայ եւ գործածուի հրանօթը:

Գալով իսլամական ռազմաշինութեան՝ ան նոր տուեալներ չէ բերած: Իսլամական ռազմաշինութիւնը գերազանցապէս ներշնչուած է բիւզանդական եւ պարսկական ռազմաշինութիւններէն:

Ճարտ. Ս. ձեւԱ.ԷԻՐՃԵԱՆ

(Շարունակելի)

ԱՊԵՏԻՔ ԿՈՄՍԻՆ ԶԱՐՄԱՆԱԼԻ ԿԵԱՆՔԸ

(Շար. Բազմ. 1949. Թիւ 1-2, էջ 33)

Այն ժամանակները Պարսկաստանի քրիստոնեաներու մէջ շատ օրինակելի էր համերաշխութիւնը: Սալտաղի խորհրդակցութենէն քանի մը օր վերջ՝ Նաչիրվան հաւաքուեցան կաթողիկէ առաջնորդներն ու քահանաները. զլիաւորները Մատթէոս առաքելական առաջնորդն ու Փիսքոփոսն էին: Այս ժողովքով կ'ուղէին որոշել Մատթէոսի եւ Փիսքոփոսի իրաւական իշխանութեան սահմանները. նոյնպէս հոս պիտի որոշէին իրենց ընկերներն ու բռնելիք ուղղութիւնը. վճռելիք շատ մը խնդիրներ կային: Տաք վիճաբանութիւններէ վերջ երկու հակառակ կողմեր ձեւացան. Ապետիք ամէն կերպով ջանաց անհամաձայ-

նութիւնները հարթել, ու երկարօրէն խօսեցաւ համերաշխութիւն մը դոյացնելու համար: Ամէն օր տեսակցութիւն կ'ունենար Փիսքոփոս առաքելական այցելուին՝ ինչպէս նաեւ Մատթէոս առաքելական Կառավարչի հետ, մինչեւ որ վերջապէս վրայ կ'ը հասնի Մատթէոսի մեկնումի պարագան: Այնպիսի լուրեր կը հասնին որ անհրաժեշտ կը դառնայ առաքելական Կառավարչին այցելութիւնը Շահին, որ նոյն ատենները իր ամարանոցը Կաղուին կը գտնուէր: Այս շրջանին հետեւաբար պարագ մնացած աթոռը Փիսքոփոս պիտի մատակարարէր. իսկ Ապետիք իր բարեկամ մը եւ ծանօթ տեղւոյն եւ տեղական խնդիրներուն՝ իր խորհուրդներով պիտի օժանդակէր անոր: Առաքելական Կառավարիչ՝ Մատթէոս Եպիսկոպոս Կաղուին հասնելէն քիչ յետոյ կը վախճանի, ուստի բոլորովին նոր դրութիւն մը կը ստեղծուի:

Ասոր վրայ կ'աւելնայ նաեւ այդ անակնկալը՝ որ վերջապէս մէկ տարի վերջ, կը վերադառնան այն պատգամաւորները՝ զոր դեռ Մատթէոս Առաքելական Կառավարիչը զրկած է Եւրոպա քրիստոնեայ պետերու քով: Այդ երկու պատգամաւոր կրօնաւորներու մեկնելէն ի վեր շատ բան չէին իմացած անոնց մասին, բայց շատ կը մտահոգուէին, որովհետեւ արեւելեան քրիստոնէութիւնը անմիջական վտանգի մէջ էր թուրքերէն, ուստի շատ յոյսեր դրած էին անոնք Եւրոպայի քրիստոնեայ թագաւորներու միութեան եւ պաշտպանութեան վրայ: Ուրեմն հիմա պէտք էր Եւրոպայի իշխեցողներու պատասխանը Շահին հասցնել: Ասոր համար Փիսքոփոսի ճանապարհորդութիւնը անհրաժեշտ դարձաւ: Ուստի Ապետիք առաջարկեց թէ Մատթէոսի պատուին իր արժանաւոր յաջորդ մը՝ Փիսքոփոս երթայ Կաղուին Շահին առջեւ ելլելու. իսկ ինքը անոր բացակայութեան շրջանին պիտի զբաղէր տեղական խնդիրներու եւ գործերու մատա-

կարարութեամբ: Ուրիշներ սակայն կը հակառակէին ըսելով թէ Փիսքոփոսը անծանօթ անձ մ'ըլլալով՝ շատ հաճելի պիտի չըլլայ Շահին անոր այցելութիւնը, յետոյ անծանօթ սովորութիւններուն ու լեզուին՝ կրնայ մինչեւ իսկ ծիծաղելի դառնալ: Բայց Ապետիք հակառակը կը պնդէր, օրինակ բերելով նոյնինքն Մատթէոսը, որուն բան մը չպատահեցաւ երբ Կղեմէս Թ-ի կողմէն եկաւ պարսկական արքունիքը, որու մասին ինքը Ապետիք կրնար վերկայել, քանի որ հետն էր իր բարեկամ: Սակայն երբ միւսները կը պնդէին դեռ իրենց կարծիքին վրայ, Ապետիք բուն կերպով հարցուց թէ կը հաւատա՞ն իր լաւ քրիստոնեայ ու կաթողիկէ ըլլալուն թէ ոչ. երբ պատասխանը ամէնուն կողմէն հաստատական եղաւ՝ նա աւելցուց թէ ուրեմն պէտք են հետեւիլ իր խորհուրդին: Նաչիրվանի մեծերը վերջապէս լըռեցին մտածելով միանգամայն թէ Ապետիք արդարեւ յարմար անձ մըն էր պաշտպանելու Փիսքոփոսի բացակայութեան շրջանին քրիստոնեաներու շահերը՝ մահմետական իշխաններու եւ Նաչիրվանի առաջնորդին դէմ:

Ապետիք, սակայն, արդէն այն ատենները որոշած էր որ եթէ յաջող վերջացնեն իրենց առաքելութիւնը՝ Փիսքոփոսին հետ միասին Եւրոպա երթայ, ու եթէ կարելի ըլլայ՝ մտնէ Լէոփոլտի ծառայութեան:

Կը մօտենային մեկնումի օրերը. ուստի ժողովը հանդիսաւոր արարողութեամբ հրաւիրեց Առաքելական նուիրակը ճամբայ ելլելու դէպի Պարսկաստան, իր տեղը թողնելով Ապետիք, որ իր բացակայութեան ընթացքին եկեղեցական գործերը: Հանկառակաբար եկեղեցական պատուով, ապա զիսաւոր պատարագ մատուցուեցաւ, ապա Ապետիք զլիաւորները ճաշի հրաւիրեց ի պատիւ մեկնողին: Այս ճաշին հրաւիրուած էին նաեւ Շահին Նաչիրվան ապրող իշխաններն ու բարձրաստիճան պաշտո-

նեաները, որոնց հետ գործը նոյնպէս կարգադրուած էր արդէն: Ողջերթի մագթանքներու մէջ ստէպ լսուեցաւ հետեւեալ բացատրութիւնը.

— Տա՛յ Աստուած որ անօրէն թուրք աղդը, մեր հասարակաց թշնամին, կարենանք շուտով դուրս նետել թէ՛ Արեւելքէն եւ թէ՛ Արեւմուտքէն:

Ապետիք մէկ երկու օրուան ընթացքին քանի մը նամակներ պատրաստեց ու արագ նամակատարներու ձեռքով զրկեց Կաղուին, արքունական պալատին քրիստոնէութեան բարեկամներուն: Ատոնցմէ առաջինը եղաւ Շէյխ Ալի Սան՝ մին Շահի զլիաւոր նախարարներէն: Այս նամակներուն մէջ կը նկարագրէր քրիստոնեաներու վիճակը Նաչիրվանի մէջ եւ կը գրէր թէ Մատթէոսի Առաքելական Կառավարչի (զոր պարսկական սովորութեան համաձայն Սալիֆա կը կոչէ) մահուան հետեւանքով Շահին պիտի ներկայանայ Հռոմէն Պապի կողմէն զրկուած առաքելական այցելուն ու իմաստուն Փրանկիսկոս Եպ. Փիսքոփոս: Ալի Սան կ'ը յաջողցնէ որ Շահը ընդունի նուիրակը Նովրուսի (նոր տարուան) հանդէսներէն առաջ: Յիսուն օր չանցած Ապետիք պատասխան կ'ընդունի Ալիէն: Շահը սակայն ինչ ինչ պայմաններ ալ դրած էր. այս է թէ նուիրակը վաճառական մը չըլլայ, եւ թէ որեւէ կերպով, առաջ կամ վերջ՝ մէջտեղ չեւլէ թէ ան իրաւական յաջորդը չէր Մատթէոսի: Բարեբախտաբար նոյն ատենները հոն կը գտնուէր Երեւանցի «Տէր Աւագ Ագարեան» մեծահարուստ հայ ազնուական մը, հին բարեկամ Ապետիքի, միանգամայն ծանօթ եւ ազդեցիկ մարդ պարսկական արքունիքի մէջ, որ երաշխաւորութիւնը յանձն առաւ:

Տասնհինգ օր վերջ Փիսքոփոս ճամբայ կ'եւլէր՝ ընկեր ունենալով երկու կրօնաւորներ եւ երեք անուանի աշխարհականներ: Նուիրակութիւնը ճամբայ կ'եւլէր

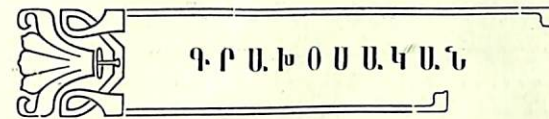
Նաչիրվանէն Տեառնընդառաջի օրը. նորէն ձայնաւոր պատարաւ մատուցուեցաւ ու Փիւքոփոս ներկայ գտնուող հոծ բազմութեան պաշտական օրհնութիւն տուաւ. երկարօրէն խօսեցաւ նաեւ ցոյց տալով թէ ո՞րքան բան կարելի էր յուսալ Քրիստոսնեայ պետերու եւ Շահի անկեղծ միութեանէն: Կը կարգանք թէ կարելի չէ նկարագրել զբնիվ բաժանման յուզմունքը: Ապետիք Փիւքոփոսին ընկերացաւ եօթը դերմահան մողոն, այսինքն է մինչեւ Երասխ գետը. (հետաքրքրական է թէ Ապետիք իր գրութիւններուն մէջ միշտ Միջին-Եւրոպայի կամ Հունդարական չափեր կը գործածէ): Բաժանման վերջին պահուն դարձեալ խոստացան իրարու՝ միշտ տեղեակ բռնել զիրար անցուղարձերու մասին. նամակադրութիւնը դիւրացնելու հօգը ինքը Ապետիք ստանձնած էր:

Մինչ Փիւքոփոսի կարաւանը Պարսկաստանի դժուարին ճամբաները կտրելու հետ էր, Նաչիրվանի մէջ Ապետիքի գործերը կնճռոտեցան. նահանգապետներու փոփոխութեան հետեւանքով քրիստոնեայ բրնակչութիւնը տուրքերու չուրջ եօթը տարուան յետամնացութիւն մը ունէր, այս ամբողջը չուրջ 1500 պարսկական դրաման կ'ընէր, մեծղի դրամար մը նոյն ժամանակի համար, իսկ արքունի դանձապետը խիստ կերպով կը պահանջէր այդ դրամարը: «Եւթոպացի» սեւամորթ ներքինի Քաֆուր Ազան՝ ամէն միջոց գործածեց այդ դրամարը հաւաքել կարենալու համար: Բաց ասկից՝ Նաչիրվանի Կառավարիչն ալ յարմար համարեցաւ առիթը ինչ ինչ իրաւունքներ պահանջել ինքնիր հաշուին համար: Գանձապետը, որ ժամանակակիցներու համաձայն բարի ու հեղ մարդ մըն էր, 1675ի ամսոր իր մարդը զրկեց Ապետիքին, որ նոյն ժամանակ խոնար կը գտնուէր. սա չէր ճանչնար զրկուած անձը, որ միաժամանակ զինուորական ըսպայ մըն էր: Գանձապետին անմիջական պահանջը 400 դրաման էր. Ապետիք հաղիւ

յիսուն օրուան ժամանակ կրցաւ ընդունիլ: Առաջին գործը եղաւ երկու նամակներ հասցնել Փիւքոփոսին: Այս նամակներուն մէջ կը խնդրէր Փիւքոփոսէն փութով ունկընդրութիւն մը ստանալ Շահէն, կամ գոնէ այս նամակները ջանալ Շահին ձեռքը հասցնել, խնդրելով այս անիրաւ տուրքերու մեղմացումը: Աշխոյժ նամակատարներու շնորհիւ քիչ ատենէն հասաւ Փիւքոփոսի պատասխանը, թէ ինքը տակաւին չէր կրցած անձամբ տեսնել Շահը ու հետը խօսիլ այս մասին, սակայն նամակը յանձնած էր նախարարներէն մէկուն: Այս նամակին խնդիրը՝ սկիզբը քիչ մը դուարձալի երեւոյթ առաւ. նախարարը նամակը ձեռքն առնելով աջ ու ձախ դարձուց, ապա ժպտելով ըսաւ, թէ այս լեզուն ո՛չ ինքը եւ ոչ ալ իր Տէրը կը հասկնան. բարեխտաբար գտնուեցաւ մարդ մը որ կրցաւ խտալերէնը պարսկերէնի դարձնել ու այսպէս կարելի եղաւ Շահին ներկայացնել նամակը: Նախարարը խոստացաւ չուտով յանձնել զայն ու յարմարցնել որ Փիւքոփոս անձամբ կարենայ խօսիլ այս մասին Շահին հետ: Նախարարը պահեց իր խօսքը ու չուտով յաջողեցաւ գործը. Շահը խոստացաւ կատարել Փիւքոփոսին խնդիրը: Հրաման զրկեց Քաֆուր Ազային թէ եւրոպացի նուիրակին փախաքին վրայ եւ ի յարդանս Պապին եւ Կայսեր՝ կը հրաժարի կաթողիկէներու այն դրամարէն զոր իրը տուրք պէտք էին հատուցանել իրեն. ուստի Քաֆուր Ազա ո՛րեւէ քայլ չառնէ այս դրամը հաւաքելու: Շահին այս կարգադրութիւնը անմիջապէս գրի առնուեցաւ ու օրինակ մ'ալ Փիւքոփոսին տրուեցաւ անկէ: Երբ սահմանուած յիսուն օրերը լրացան՝ տուրք հաւաքողը ներկայացաւ Ապետիքին, որ ցոյց տուաւ անոր Փիւքոփոսէն հասած Շահին պատճէնը, որուն վրայ ան ոչ թէ միայն ետ կեցաւ գումարը պահանջելէն՝ այլ նաեւ վերադարձուց առաջուց գանձած գումարն ալ:

(Շարունակելի)

Թրգմ. Հ. Ա. Ֆ.

Փրոֆ. Լ. ԿԻՐԵՂԵԱՆ. «ԿԱՐՍ ԵՒ ԱՐՏԱՆԱՆ. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՄԱՏՈՒԹ ԵՒ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ԻՐԱՌՈՒԹ».
տպ. Վինետիկ. Ս. Ղազար. 1949. էջ 168.

Երիտասարդական կորովով եւ ջերմ հայրենասիրութեամբ ասպարէզ կ'իջնէ Ազոլարնակ՝ ձերունագարդ եւ բազմահմուտ փրոֆ. Լեւոն Կիրեղեան՝ պաշտպանելու համար պատմական խնդիր մը՝ որ աւելի քան երեք այժմէական է, թէ եւ հիմնուած հին պատմական հաւաստիքներու վրայ:

Տիրոջ արդէն շատ բան կ'ըսէ. Կարս եւ Արտախան «հայրենաւանդ իրաւունք» մ'է հայ ժողովուրդին, եւ եթէ երբեք խորհրդ. Միութիւնը զայն Թուրքիոյ ձեռքէն պիտի առնէ օր մը, այդ՝ մի միայն կրնայ եւ պէտք է պատկանի հայուն: Ինչո՞ւ, որովհետեւ «պատմական հաւաստիքները» կ'ապացուցանեն թէ այդ հողամասին ճշմարիտ ժառանգորդները միայն հայերն են:

Իր գործին շարժառիթ տուած է պատմական այն անճշտութիւնը՝ որ Փրաւտայի պահանջադրին մէջ Կարս եւ Արտախան կը նկատուէր «Մշակոյթի օրրանը» վրացի ժողովուրդին: Այդպիսի անճիշտ բացատրութիւն մը նախ կ'արթնցնէ զարմացում մը փրոֆ. Կիրեղեանի մէջ, յետոյ պարտականութեան մը զապափարը՝ ցոյց տալու իրականութիւնը պատմական ապացոյցներով: Կը դիմէ հետեւաբար ամենահին աղբիւրներու՝ Հերոդոտոսին, Ստրաբոնի, Արրիանոսի՝ տեսնելու համար թէ Վիրք անունով ժողովուրդ մը բնակած է երբեք այդ Կարսի եւ Արտախանի հողամասերուն վրայ: Անկարելի կ'ըլլայ իրեն գրտնել «Աքեմենեան, Մակեդոնեան, Սելեւկեան պատմութիւններուն մէջ, ինչպէս նաեւ անոնցմէ հնագոյն՝ Ուրարտական, Ասորա-բարեկական եւ մինչեւ Հիթիթեան արձանագրութեան» մէջ հետք մը Վիրք ազգանունին գոյութեան:

Պատմականօրէն համոզիչ ենթադրութեամբ մը հուսկ կը յաջողի հիմնաւորել վրացիներու ծագման հարցը: Քրիստոսէ 250 տարի առաջ, երբ Պարթեւներու եր-

կորդ թագաւորը՝ Արշակ Բ. կը գրաւէ Հիւրկանիան միացնելով զայն Պարթիան, տեղացի բնիկը՝ որ Կասպից ծովուն եզերքը կը բնակէր, կը փախչի ու կը տեղաւորուի Հերոդոտոսէն «Ալարա» կոչուած հողամասին վրայ, որ կը գտնուի Կուր գետի գալտաւայրին մէջ, հոն փոխադրելով իրենց Քարքա քաղաքին անունըն ու յիշատակը՝ որ պահուած է ցարդ Քարքա յորընդո՞ւած անունին տակ հին դաւառի մը, ուր կը գտնուի Թիֆլիս մայրաքաղաքը: Այդ փախստական ժողովուրդը աբդէն ինքզինքը կը կոչէր Խարքիլի. «Georgia» անուանակոչումը Քրիստոսէ վերջն է որ սկսած է երեւնալ Պլինիոսի եւ Պոմպոնիա Մելայի քով: Վրկանիան Հիւրկանիան է լծորդութեամբ հ եւ վ տառերու, ինչպէս կը տեսնուի Հեստան՝ Վեստան, Հեսպեր՝ Վեսպեր յոյն անուններուն մէջ: Եւ արդէն Կողքիսի յոյն բնակիչներն էին որ առաջին անգամ Հիւրկանիան կ'աղթական այդ ժողովուրդը իրենց լեզուն համապատասխան ձեւով մը կոչեցին Վիրք, զոր յետոյ հայերն ալ պահեցին՝ ինչպէս հետեւողական պատճառաբանութեամբ մ'ալ Հիւրկանայ ծովը՝ Վրկանայ ծով կ'ըլլէին հին ատեն:

Վրացի ժողովուրդին Կասպից ծովու եզերքներէն Կուրի հովտամօրը փոխադրուելուն ուրիշ ապացոյց մ'է նաեւ ըստ փրոֆ. Լ. Կիրեղեանի՝ Կիրքի անուանակոչումը՝ զոր պարսկերէնը կու տան Վրացիներուն: Կիրքի՝ Կուրքի-ն է, այսինքն Կուրեան (Crousien) այն ժողովուրդին անունը՝ որ կը բնակէր Բարաթաքաւսի անունը՝ որ է Կասպից ծովուն հարաւակողմը մէջ, որ է Կասպից ծովուն հարաւակողմը գտնուող լեռնագօտին, ուր կը բնակէին Հիւրկան եւ Դապեթ ժողովուրդները, որոնք բոլորն ալ Արշակ Բ.ի հարուածէն փախան Կուրի եւ Երասխի հովիտներուն մէջ ապաստան գտնուելու:

Մեր ամփոփոյթը լոկ կմախքն է անշուշտ փրոֆ. Կիրեղեանի պատմական հետազոտութիւններուն, որոնց աւարտին՝ ան այսպէս կ'եզրակացնէ.

«Մենք այլեւս ինքզինքնիս հասած կըրնանք համարել մեր առաջադրած նպատակին, այսինքն ցոյց տալ՝ թէ վրացիներուն ծագումն ու անոնց մշակոյթի որոնք պէտք է փնտռել Կարսի եւ Արտախանի կամ անոնց մօտակայ երկիրներուն